
ՀՈՒՅՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ՍՏՐԱԲՈՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Հայաստանի և հայերի պատմության, տնտեսության, ընտանեկան-հասարակական կյանքի, նյութական ու հոգևոր մշակույթի մասին ուսումնասիրության կարևոր սկզբնաղբյուր են ավելի քան երկու հազարամյակ առաջ հույն պատմիչների հաղորդած տվյալներն ու մեկնությունները: Նրանցից ոմանք անձամբ եղել են Հայաստանում և վերջիններիս հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատությունը շատ բարձր են գնահատվում ժամանակակից հետազոտողների կողմից: Այդ առումով առանձնանում է հույն ականավոր աշխարհագիր և պատմագիր Ստրաբոնը:

Ստրաբոնը ծնվել է Ք. ա. մոտ 63 թ. Պոնտոսի Ամասիա քաղաքում: Նրա գրչին է պատկանում «Պատմական հիշատակարաններ» վերտառությամբ մի աշխատություն՝ բաղկացած 43 գրքից, որը, սակայն, չի պահպանվել, ինչը պետք է համարել պատմական գրականության ամենամեծ կորուստներից մեկը: Մոտավորապես Ք. ա. 7 թ. նա սկսում է աշխատել հռչակավոր «Աշխարհագրություն» գրքի՝ վրա, որն ավարտում է մահից քիչ առաջ՝ Ք. հ. 20 թվականին: «Աշխարհագրությունը» բաղկացած է 17 գրքից: Ստրաբոնը այստեղ շարադրում է Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների ֆիզիկական ու պատմական աշխարհագրությունը, ինչպես նաև բազմահարուստ տեղեկություններ է հաղորդում այդ երկրների քաղաքական պատմության ու հասարակական հարաբերությունների վերաբերյալ: Երկն իր ժամանակի մասին յուրատեսակ հանրագիտարան է: Այս կամ այն երկրի աշխարհագրական տվյալները նկարագրելիս Ստրաբոնը պատմական էքսկուրսներ է կատարում դեպի դարերի խորքը և պատմում այդ երկրամասերի բնակ-

¹ Օտար աղբյուրներ հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ -1: Ստրաբոն. Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940: Հ. Աճառյանը թարգմանել է Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» երկի 17 գրքերի այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին և հայերին: 2011 թ. Մեն Հովհաննիսյանը վերահրատարակում է այն՝ ավելացնելով հայերեն տեքստի անգլերեն և ռուսերեն լեզուներով թարգմանությունը (տե՛ս Ստրաբոն. Աշխարհագրություն (կազմ. և առաջաբանի հեղ. Մեն Հովհաննիսյան, Երևան, 2011 թ.): Հոդվածում օգտագործել ենք վերջինից բերված քաղվածքները՝ հայերեն ու անգլերեն տեքստերի համեմատությամբ: Մեջբերումները նշված են՝ ըստ գրքերի և համապատասխան հատվածների համարների:

չության հեռավոր անցյալի մասին, միաժամանակ նկարագրում նրանց վարքն ու բարքը, կենցաղը: «Աշխարհագրություն» երկի XI–XVI գրքերը հույժ արժեքավոր աղբյուր են Փոքր Ասիայի ու Կովկասի ժողովուրդների պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունը» անգնահատելի ու ճշմարտապատում աղբյուր է նաև Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության ու հատկապես տնտեսամշակութային բնութագրի ուսումնասիրության համար: Որոշ դեպքերում նրա հաղորդած տեղեկությունները եզակի են:

Հայաստանի ֆիզիկաաշխարհագրական և վարչաքաղաքական բնութագիրը

XXI դարի հայը հաճախ է առնչվում իր երկրի սահմաններին ու ծագմանը վերաբերող տարբեր վերլուծությունների՝ ամենաանհեթեթից մինչև գիտականորեն հիմնավորվածը: Ավելին, Հայաստանի իրական տարածքների թեման այսօր համաշխարհային հանրության ուշադրության կենտրոնում է, քանի որ այն ուղղակիորեն կապված է տարածաշրջանում խաղաղության ու անվտանգության հաստատման հետ:

Ըստ Ստրաբոնի՝ Հայաստանի հարավը պաշտպանում են Տավրոսյան լեռները, արևելքից այն սահմանակից է Մեծ Մեդիային (Մարաստան) և Ատրոպատենեին (Ատրպատական), հյուսիսից՝ Կասպից ծովի վերևի Պարաքոսթրա կամ Պարիսպոս (Հայկական աղբյուրների Խաղտյաց կամ Պարիսարյան լեռնաշղթան է) լեռներին, աղվաններին, իբերներին և կովկասյան ցեղերին, արևմուտքից՝ տիբարեններին, Պարիսպոս և Սկյուդիսես (Պոնտական լեռների բազուկներից մեկը, որ վերջինս կապում է Անտիտավրոսի հետ) լեռներին մինչև Փոքր Հայք և Եփրատահուն [գիրք XI, XIV, 1]:

Ստրաբոնը լավ պատկերացում ունի Ք. ա. 66 թ. դաշնագրով վավերացված Մեծ Հայքի պետության սահմանների մասին: Այդ սահմանները, ըստ նրա, հյուսիսում սկսվում էին արևմտյան ծայրամասում գտնվող Դաստեյրա ամրոցից [գիրք XII, III, 28]: Աշխարհագրի վկայությամբ՝ այդ բերդը գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի Ակիլիսինե (Եկեղեց) գավառի սահմանի մոտ (այժմ՝ Դոստայի գյուղ)²: Այստեղից դեպի արևելք ձգվում են Սկյուդիսես լեռները (այժմ՝ Սուրբ Գրիգոր կամ Սիպկորդառ), որոնք Ակիլիսենե երկիրը բաժանում էին

² Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 48:

Փոքր Հայքից [գիրք XI, XIV, 1]: Սահմանն այնուհետև ձգվում էր Պարիադրես լեռներով և նրա շարունակությունը կազմող՝ Մոսխիկայի լեռներով (վրաց. Մեսխեթի լեռներ, այժմ՝ Կարաճխալի և Աճարայի լեռները)³: Այնուհետև, ըստ աշխարհագրի գրքի՝ Մեծ Հայքը սահմանակից է Իբերիային (Վիրք)՝ Խորզենե (Կղարջքը՝ Գուգարաց բղեջխության 9-րդ գավառը) և Գոգարենե (Գուգարք) երկրամասերով: Նրա ներկայացմամբ հստակ տրված են մեր երկրի սահմանները բոլոր ուղղություններով. հյուսիսում՝ Կուր գետով, մինչև նրա Կասպից ծով թափվելը [գիրք XI, III, 2–3], որով բաժանվում էր Իբերիայից (Վիրք) և Ալբանիայից (Ադվանք), Մեծ Հայքի կազմում թողնելով Կուր գետի աջափնյա ամբողջ տարածությունը՝ Սակասենե (Շակաշեն) [գիրք XI, XIV, 4] և Ուիտիա (Ուտիք–Առանձնակ) երկրամասերով: Այնուհետև՝ Կուրի գետաբերանից հարավ ձգվող Կասպից ծովի փերը, մինչև այն մասը, որտեղ Պարախոթարասը (այժմ՝ Թալիշի և Գիլանի լեռնաշղթան) մոտենում է ծովափին (մոտավորապես՝ ներկայիս Աստարայի մոտ), Կասպիանե երկրի (Փայտակարան նահանգ) արևելյան սահմանն էր, իսկ Կասպիանեն Մեծ Հայքի կազմում էր: Հետո սահմանագիծն անցնում էր Հայկական լեռներով (այժմ՝ Ղարա-դաղ)⁴, որից հարավ գտնվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը կամ Ատրոպատականը: Մեծ Հայքի հարավարևելյան սահմանը Մպալտան [իմա՝ Կապուտան] լիճն էր [գիրք XI, XIII, 2]: Հարավում սահմանակից էր Ադիաբենե [գիրք XI, XIV, 12, գիրք XVI, I, 8, գիրք XVI, I, 19] երկրին, Մեծ Հայքի կազմում էր Կորդուք երկիրը [գիրք XVI, I, 24–25] և նրա Տամոնիտիս ու «Երեսորիացուց» երկրամասերը [գիրք XI, XIV, 5]: Ըստ Ս. Երեմյանի դիտարկումների՝ վերջիններս պատմական Կորդուքի Թման (այժմ՝ Հեշտանե) և Ալյրյտրուանք (Այտրուանք, այժմ՝ Տիարի) գավառներն են⁵: Սահմանագիծը Միջագետքում անցնում էր Միզդոնիայի [գիրք XVI, I, 23] (Արուաստան) և «Միջագետք Հայոց»-ի սահմաններով մինչև Եփրատ, որը Մեծ Հայքը բաժանում էր արևմուտքում Փոքր Հայքից, Կապադովկիայից և Կումմազենեից: Ստրաբոնը մանրամասնում է նաև մեր անմիջական հարևանների հետ ունեցած սահմանները. «Հայաստանից Վրաստան - կարելի է մտնել Կուրի և Արագոսի կիրճով: Կուրը և Արագոսը իրարից իբր 16 ստադիոն հեռու են: Արշավելիս այս անցքով են Հայաստանից Վրաստան անցնում (ինչպես, օրինակ՝ Պոմպեոսը և հետո՝ Կանիդիոսը» [գիրք XI, III, 5]: Ի դեպ, ստադիոնը հունական երկարության չափ է և հավասար է 185 մետրի: Դա նշանակում է, որ երկու գետերի միջև հեռավորությունը կազմում է 2960 մետր:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68, 125:

Պարզ ներկայացված են Հայաստանի, Վրաստանի և Ադվանքի սահմանները նա: Պատմիչը գրում է. «Ադվանքը գտնվում է Վրաստանի և Կասպից ծովի միջև, արևելքից հասնում է ծովին, իսկ արևմուտքից սահմանակից է Վրաստանին, իսկ հարավային սահմանի ամբողջ երկարությամբ տարածվում է Հայաստանը, որ հարուստ է դաշտերով ու լեռներով, ինչպես Կամբիլենեն, որ գտնվում է այնտեղ, ուր Վրաստանը, Ադվանքը և Հայաստանը իրար են կտրում» [գիրք XI, IV, 1–2, 4]: Մի այլ առիթով էլ հիշատակում է, որ Ադվանքի և Հայաստանի սահմանագիծը հասնում է մինչև Կասպից ծով, ուր թափվում են Հայաստանից հոսող Արաքսը, իսկ Կուրը, որ սկիզբ է առնում Հայաստանից, անցնում է Վրաստան, իր մեջ ընդունելով Արագոս գետը և այլ ջրեր, ու մի նեղ հովտի միջով մտնում է Ադվանք:

Մի այլ տեղ նա գրում է. «Մասամբ Վրկանաց ծովի (Կասպից ծով) և սրա ու Պոնտոսի միջև գտնված ամբողջ պարանոցի հարավում գտնվում է Հայաստանի մեծ մասը և Կողքիսը, Կասպադովկիան ամբողջապես մինչև Եվքսիևյան Պոնտոսը և Տիբարանյան ցեղերը ...» [գիրք V, 31]: Ապա նշում է, որ Եփրատը արևմտյան սահմանն է որոշում [գիրք I, 23]: «Տիգրիս գետն ու Եփրատը հոսելով Հայաստանից հարավ ... թափվում են Պարսից ծոցը» [գիրք I, 25–26]:

Մեր երկրի սահմանների մասին խոսելիս նախ Ստրաբոնը ներկայացնում է հույն աշխարհագիր, Ք. ա. 66 թ. դեպի Հայաստան Պոմպեոսի արշավանքին մասնակից Թեոփանես Միտիլենացու վկայությունը, ըստ որի՝ Հայաստանի տարածքի լայնությունը հարյուր սքոյնոս է (երկարության միավոր, մեկ սքոյնոսը հավասար է 40 ստադիոնի): Ուրեմն, ըստ Թեոփանեսի՝ Հայաստանի լայնությունը հասնում էր 740 կմ-ի, իսկ երկարությունը՝ 1480: «Մա չափազանցությամբ է ասված: Ավելի մոտ է ճշմարտության՝ երկարությունը դնել ինչ որ ասել է լայնության համար, իսկ լայնությունը նրա կեսը կամ մի քիչ ավելի», – ավելացնում է Ստրաբոնը (գիրք XI, XIV, 11): Ակադ. Ս. Երեմյանը ավելի հավանական է համարում Թեոփանես Միտիլենացու հաշվումները⁶: Ակնհայտ է, որ Ստրաբոնի և հույն հայտնի այլ պատմագիր-աշխարհագիրների՝ Հայաստանի սահմանների մասին հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա չի կարելի հստակորեն որոշել հայկական ամբողջ տարածությունը, քանի որ այն խիստ փոփոխություններ է կրել պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում⁷:

Ստրաբոնը տեղեկացնում է, որ Հայոց Արտաշես արքայի կառա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 68:

⁷ Տե՛ս Հ. Մ ա ն ու ղ յ ա ն. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. – Հ. Մ ա ն ու ղ յ ա ն. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 107:

վարման տարիներին Հայաստանի սահմաններն ընդարձակվում են, ետ են վերցվում հարևան երկրների կողմից զավթված հայոց երբեմնի գավառները: Այսպես [գիրք XI, XIV, 5], Սելևկյան երկրի արքա Անտիոքոս III Մեծի (Ք. ա. 223–177 թթ.) Արտաքսիաս և Ջարիադրիս [խոսքը Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր, Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես I Բարեպաշտի (189–160) և Ծովքի թագավոր Ջարեհի մասին է] ստրատեգոսները (քաղաքացիական վարչական և ռազմական իրավասություններով օժտված կառավարիչ) Սելևկյան պետության կարճատև գերիշխանության տարիներին (Ք. ա. 200–190 թթ.) իշխում էին Հայաստանում՝ առաջինը Մեծ Հայքում, երկրորդը՝ Ծովքում: Սակայն Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում Անտիոքոս III թագավորի՝ հռոմեացիներից կրած պարտությունից հետո հայ կառավարիչներ Արտաշեսն ու Ջարեհը, անցնելով հաղթող հռոմեացիների կողմը, իրենց հայտարարեցին անկախ թագավորներ և «սկսեցին իշխել ինքնուրույն, թագավորի կարգավիճակով (Ք. ա. 189 թ.), ինչից հետո Հայաստանը սկսում է հզորանալ: Նրանցից մեկը թագավորում է Սոփենե (հունական աղբյուրներում Ծովքը կոչվել է Սոփենե), Ակիսենես, Օդոմանտիս և մի շարք այլ գավառներում, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շուրջ գտնվող երկրում: Այս երկուսն իրենց հզորացումն ապահովում էին շրջակա ազգերից տարածքներ գրավելու հաշվին. մարերից՝ Կասպիանեն (Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջանը և դրանից արևելք՝ մինչև Կասպից ծովն ըկած տարածքը), Փավնիտիդեսը (նույնացվում է Փայտակարանի հետ) և Բասորոպետան (սա համընկնում է Վասպուրականի Պարսպատունիք գավառին), իբերներից (վրացիներից)՝ Պարիադրոս լեռան ստորոտի գավառները (համապատասխանում է հայոց Գողերձական գավառին) և Խորգենեն (Կուր գետի շուրջն ընկած տարածքը՝ հետագայի Կղարջք գավառը), Գոգարենեն (Գուգարքը), որն ընկած է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիբներից և մոսյունոյկներից (փայտե կառույցներում ապրողներ, մերձսևծովյան ժողովուրդ) Կարենիտին (Կարնո աշխարհը՝ Բարձր Հայքի իններորդ գավառը) և Դերքսենեն (Դերջանը՝ Բարձր Հայքի վեցերորդ գավառը), որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին, թեև նրա մասերը չեն, կատաոներից՝ Ակիլիսենեն [Եկեղիքը] և Անտիտավրոսի գավառը, ասորիներից՝ Տամրիտիսը (Տմրիքը), այնպես որ բոլորը միալեզու եղան» [գիրք XI, XIV, 5]:

Ստրաբոնի այս հաղորդման հիման վրա նշանավոր հայագետ Հյուբշմանը ենթադրում է, որ Արտաշեսի և Ջարեհի ժամանակ եփրատյան ընդարձակված այս Հայաստանն իր մեջ բովանդակում էր Փայտակարանը, Սյունիքը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Ծովքը (Չորրորդ Հայքը), Աղձնիքը, Սոկքը, Կորձայքի մեծ մասը և Ուտիքն ու Արցախը, այսինքն՝

պատմական Հայաստանի 15 նահանգներից 13-ը⁸:

Ուշագրավ է Ստրաբոնի՝ «Այս միացման շնորհիվ թվարկված երկրների բնակիչները այժմ խոսում են միևնույն լեզվով» [գիրք XI, XIV, 5] հավաստումը: Բնական է, որ այդ լեզուն պետք է լիներ հայերենը, քանզի՝ ըստ Ստրաբոնի՝ Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Մեծի ժամանակ հայերը ոչ միայն միավորված են եղել ողջ Հայկական լեռնաշխարհում, այլև մեծ թիվ են կազմել գրաված երկրներում՝ Ադիաբենում՝ պատմական բուն Ասորեստանի մեծ մասում և Հյուսիսային Միջագետքում [գիրք XVI, 1, 19, 26]: Միավեզու դառնալու պատճառը ոչ թե նվաճումների, այլ մեծ չափով դրանց նախորդած ազգակազմավորման (էթնոգենեզի) այն գործընթացների մեջ էր, որոնցով արդեն մեկ հազարամյակ է, ինչ ապրում էր Հայկական լեռնաշխարհը: Նվաճումները, իհարկե, քաղաքական ձևավորում տվեցին արդեն որոշ չափով գոյություն ունեցած էթնիկական կարգավիճակին, նպաստեցին հայկական էթնոսի զարգացմանը: Նկարագրված իրադարձությունները ձիշտ է բնութագրել «միավորում» և ոչ «նվաճում» արտահայտություններով: Ստրաբոնի հաղորդածից երևում է, որ Հայկական պետությունն ընդարձակվել է բոլոր չորս ուղղություններով՝ դեպի արևելք՝ Ասրպատական-Մարաստանի կողմը, հյուսիս՝ Վիրքի կողմը, արևմուտք՝ Փոքր Հայքի կողմը և վերջապես հարավ՝ Ասորիքի, այսինքն՝ Մելնկյանների պետության կողմը:

Արտաշեսի և Ջարեհի կառավարման շրջանում Մեծ Հայքից ու Ծոփքից բացի, ընդարձակվել էր նաև Փոքր Հայքը (որտեղ էլ թագավորում էր Երվանդունի արքայաճյուղի ներկայացուցիչ Միհրդատը – Ռ. Ն.), ինչի մասին իմանում ենք աշխարհագրի հետևյալ հաղորդումից. «Փոքր Հայքը բավական բարեբեր երկիր է: Այն ևս, ինչպես Սոփենեն (Ծոփքը), միշտ կառավարել են իշխանները, որոնք մերթ եղել են մյուս հայոց (նկատի ունի Մեծ Հայքը – Ռ. Ն.) բարեկամ, մերթ էլ իրենց գործերը վարել են ինքնուրույն» [գիրք XII, III, 28]: Փոքր Հայքը Բ. ա. III– II դդ. (մինչև Պոնտոսին միացվելը) հայկական առանձին թագավորություն էր՝ Եփրատի և Անտիտավրոսի միջև ընկած տարածքում: Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ «Փոքր Հայքին հպատակվել էին խալդայներն [Խաղտիք] ու տիբարենները, այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա» [գիրք XII, III, 28]:

Այսպիսով, Ստրաբոնի հավաստմամբ՝ Հայաստանում և Կասպադովկիայի հյուսիս-արևելքում առաջացել էին հայկական երեք անկախ միաձույլ թագավորություններ, որոնց երևան գալը քաղաքական տե-

⁸ Տե՛ս Հ. Հյուսիսային Հին հայոց տեղվո անունները, թարգմ. Հ. Բ. Պիլեգիկյանի, Վիեննա, 1907, էջ 22–23, նաև՝ Հ. Մաևանդյան, նշվ. աշխ., էջ 121–122:

սակետից հայ ժողովրդի պատմական անցյալում մի նոր դարագլուխ էր: Դրանցից ամենամեծը Արտաշեսի թագավորությունն էր՝ Մեծ Հայքը, որն այնքան գորեղացավ, որ մրցակցում էր Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունների հետ⁹:

Աշխարհագիր պատմիչը ներկայացնում է Փոքր Հայքի՝ Պոնտոսին միացվելը՝ փաստելով, որ դրանից հետո Միհրդատ Եվպատորը այս վայրերում բազմաթիվ ամրոցներ է կառուցել [գիրք XII, III, 28]:

Ստրաբոնը բացատրիկ ուշագրավ վկայություն է թողել Արտաշատ մայրաքաղաքի վերաբերյալ, որը հիմնել էր Արտաշես I Ք. ա. 166 թ.: «Հայաստանի քաղաքներն են, – ասում է նա, – Արտաքսատան և Արքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի վրա՝ Արքսատան Ատրպատականի սահմանների մոտ, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսյան դաշտում: Այս վերջինը գեղեցիկ է կառուցված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում [Երասխ և Մեծամոր.– Ռ. Ն.], որը նման է թերակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարանոցից, պարսպապատ է գետափի երկայնքով, իսկ պարանոցը փակված է փոսով և պատնեշով» [գիրք XI, XIV, 6]: Հզոր բերդ լինելուց բացի, Արտաշատը եղել է Հայաստանի մշակութային ու տնտեսական կյանքի կենտրոնը: Ստրաբոնի հավաստմամբ՝ Արտաշատից ոչ հեռու գտնվում են Տիգրան և Արտավազդ արքաների գանձարանները՝ անառիկ ամրոցներ Բարյուրսան և Օլանեն [գիրք XI, XIV, 6]:

Ստրաբոնը հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի ջրային պաշարների, հատկապես գետերի մասին, որոնք ծառայում են որպես աշխարհագրական նկարագրությունների յուրահատուկ կողմնորոշիչներ: Այս երկրում շատ գետեր կան. «ամենից նշանավորներն են Կուրը և Արաքսը, որ թափվում են Կասպից ծովը, Եփրատը և Տիգրիսը՝ Երիթրյան (Միջերկրական) ծովը» [գիրք XI, XIV, 7]: «Եփրատը սկիզբ է առնում Տավրոսի հյուսիսային կողմից և հոսում Հայաստանի միջով դեպի արևմուտք, ապա շրջվում է դեպի հարավ և կտրում Տավրոսը Հայաստանի, Կասպադովկիայի ու Կոմագենեի միջև, այնտեղից դուրս գալով՝ հասնում է Միդիա: Միդիայից շրջվում է դեպի ձևեռային արևելք՝ մինչև Բաբելոն, և Տիգրիսի հետ ստեղծում Միջագետքը» [XI, XIV, 2]: Իսկ Տիգրիս գետը «Նպատ լեռից իջնելով՝ կտրում անցնում է այս լիճը (նկատի ունի Վանա լիճը), առանց խառնվելու ջրերին՝ հոսանքի ուժգնության պատճառով, որից էլ առել է իր անունը, ըստ որում՝ մարերեն Տիգրիս նշանակում է նետաձգություն: Տիգրիս գետն ունի բազմատեսակ ձկներ, մինչդեռ Վանա լիճը, որի միջով արագ անցնում է Տիգրիսը, միայն մի տեսակ»՝ տառեխ անվամբ [գիրք XI, XIV, 2, 3, 4, 7, 8]: Մյուս առավել գլխավոր գետը Արաքսն է, որը, սկիզբ առնելով Արոս լեռից, հոսում է

⁹ Տե՛ս նաև Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 123:

դեպի արևելք՝ մինչև Ատրոպատենե, ապա թեքվում է դեպի արևմուտք, հետո՝ հյուսիս, հոսում նախ Ագարայի (քաղաք Արտաշատից դեպի արևմուտք, տեղադրությունը հայտնի չէ), ապա Արտաշատի մոտով։ Նշվում է նաև Փասիս (Ճորոխ) և Լյուկոս (Գայլ գետ) գետերի մասին, որոնք թափվում էին Պոնտական (Մև) ծովը։

Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ Հայաստանում կան նաև մեծ լճեր. սրանցից մեկը Մանտիանեն է (Կապուտան, Ուրմիա լճի մասին է խոսքը), որը տարածվում է մինչև Ատրոպատիա (Ատրպատական)։ Վկայակոչելով այլ աղբյուրներ՝ պատմիչը նշում է, որ Մայոտիսից (Ազովի ծովն է) հետո այս լիճը մեծագույնն է աղի լճերի մեջ։ Հաջորդը Արսենեն է, որը կոչվում է նաև Թոպիտիս [Թո[ս]պիտիս] (Տոսպ, Վանա լիճն է)։

Խոսելով Հայաստանի լեռների մասին՝ Ստրաբոնը փաստում է, որ հարավային կողմում երկիրը գրեթե ամբողջությամբ լեռնային է ու կորդ (անմշակ)։ Մեծ Հայքը Միջագետքից եզերվում է Տավրոս լեռնապարով, հավելելով Մասիոս և Անտիտավրոսի լեռների գրաված դիրքը, Կոմմագենե, Մելիտինե, Միգդոնիա, Մծբին, Ծովք պատմական երկրների ջրբաժան սահմանները [գիրք XI, XIV, 2]։ Մասիոսից վերև գտնվում են Նիփատեսը (Նպատ լեռը), Աբոսը (Սրմանց կամ Բյուրակն, այժմ՝ Բինգյոլ) և Նիբարոս լեռնաշղթան, որը ձգվում է մինչև Մեդիա [գիրք XI, XIV, 2]։

Հայաստանի բնական հարստությունները

Մանտիանե (Ուրմիա) լիճը հարուստ է աղահանքերով և Մայոտիսից (Ազովի ծով) հետո մեծագույնն է աղի լճերի մեջ։ Ստրաբոնը գրում է. «Ասում են Մայոտիսից հետո ամենամեծն է՝ աղի ջրով, տարածվում է մինչև Ատրպատական և ունի աղահանքեր» [գիրք XI, XIV, 8]։ Աղի հարուստ պարունակության տեսակետից պատմիչը հիշատակում է նաև Վանա լիճը։ Ըստ նրա՝ լիճը պարունակում է բորակ, որով շորեր են լվանում ու մաքրում [գիրք XI, XIV, 8]։

Հույն պատմիչներից Ստրաբոնն է, որ, տալով պատմական Մպեր գավառի նկարագիրը, գրում է, թե «Միսպիրիտիս (Մպեր) երկրի մեջ Կաբալլայի մոտ կան ոսկու հանքեր, ուր Ալեքսանդր Մեծն ուղարկեց Մենոն (գորավարին) գորքով, սակայն վերջինս տեղացիներից խեղդամահ եղավ» [գիրք XI, XIV, 9]։ Այս վկայությունը խոսում է այն մասին, որ անտիկ դարաշրջանում հույներին արդեն հայտնի են եղել Մպերի ոսկու հանքերը, ուր մակեդոնացի աշխարհակալի կողմից ուղարկվել է Մենոն գորավարն իր գորքով՝ ոսկու հանքերը գրավելու համար, սակայն նա խիստ դիմադրության է հանդիպել տեղի բնակչության կողմից, որոնք խեղդամահ են արել նրան՝ այդպիսով խափանելով հանքերի գավթումը։

Այնուհետև Ստրաբոնը հիշատակում է նաև ուրիշ հանքերի մասին, ինչպես սանդիքս կոչվածը, որ կոչվում է նաև «Հայկական գույն և նման է կալքեյի» (ծիրանի խեցի): Այն նման էր պուրպուրին, և անվանում էին հայկական ներկ (գիրք XI, XIV, 9):

Պատմիչը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նաև հանքերում աշխատողների վերաբերյալ: Այսպես, երբ նա խոսում է Խաղտիքի մասին, որ հարևան էր Սպերին, նշում է, որ այդ երկրամասը հարուստ է մետաղի հանքերով՝ երկաթով ու արծաթով, և որ այդտեղ ապրողները հիմնականում զբաղվում են հանքարդյունահանությամբ¹⁰:

Ստրաբոնը հիշատակել է նաև նավթի և «գանգեսյան» կոչված քարի առկայությունը Հայաստանում, քար, որով հալածում էին օձերին [գիրք XVI, I, 24]:

Հայ ժողովրդի ծագման հարցը

«Աշխարհագրություն» երկի մեջ Ստրաբոնն անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդի ծագումնաբանության հարցին: Նա համամիտ էր իր ժամանակներում տարածում գտած այն վարկածի հետ, թե արմեններն ունեն թեսալական ծագում¹¹ և որ նրանց անվանադիր նախնին եղել է Արմենոս Թեսալացին: Վերջինս առասպելական անձնավորություն է, Յասոնի (Թեսալիայի արքա Էսոնի որդին) զինակիցը, արգոնավորողների¹² արշավի մասնակիցը: Ըստ առասպելի՝ նա Յասոնի մահից հետո հավաքեց վերջինիս ցրված զորքերը և անցնելով Հայաստան՝ բնակություն հաստատեց Եկեդիք ու Սպեր գավառներում, որից էլ, իբր, ծագել են երկրի «Արմենիա» և ժողովրդի «արմեն» անվանումները: «Ասում են, – գրում է Ստրաբոնը, – թե Յասոնը՝ Թեսալացի Արմենոսի հետ դեպի Կողքիս նավարկության ժամանակ առաջացել է մինչև Կասպից ծով, և անցել է Վրաստանը, Ադվանքը և Հայաստանի ու Մարաստանի շատ մասը, ինչպես վկայում են Յասոնականքը (նմանները Յասոնի այն տաճարին, որ կառուցել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ամենանշանավոր զորավարներից Պարմենիոնը Թրակիայի Արդերա

¹⁰ Տե՛ս նաև Խ. Մամոնեյան. Հին Հայաստանի կուլտուրան, երկրորդ հատոր, Երևան, 1941, էջ 277–278:

¹¹ Թեսալական վարկածի հեղինակներն են Թեսալիայի Փարսալա և Լարիսա քաղաքներից դուրս եկած Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336–323) զորահրամանատարներ Գիրսիլիոս Փարսալացին և Մեդիոս Լարիսացին: Նրանք արմենների և Արմենիայի մասին թողել են մի գրվածք, որի փշրանքներն են հասել մեզ Ստրաբոնի միջոցով (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա. Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թ., կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 34):

¹² Արգոնավորողներն այն 50 նավագնացներն են, որոնք Թեսալիայի Յոլիոս քաղաքի արքայազն Յասոնի առաջնորդությամբ «Արգո» կոչվող նավով (որտեղից էլ Արգոնավորողներ անվանումը) արշավեցին Կողքիս (Կոլխիդա)՝ «Ոսկե գեղմը» բերելու:

քաղաքում) և շատ բազմաթիվ հիշատակարաններ: Ասում են նաև, թե Արմենոսը՝ Արմենիոն (Թեսալիայում) քաղաքից էր, որ գտնվում է Բոյբեիս լճի մոտ՝ Ֆերեսի և Լարիսայի միջև, թե իր հետ եղողներն էլ բնակեցան Ակիլիսենե [Եկեդիք] և Սուսպիրիտիս [Մպեր]՝ մինչև Կալաքանե և Ադիաբեն, – սա է, որ իր անունը թողել է Հայաստանին» [գիրք XI, IV, 9]:

Մեզ հայտնի է, որ արգոնավորդների առասպելը ձևավորվել է մինչհռմերոսյան դարաշրջանում, մոտավորապես Ք. ա. XI–X դարերում, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ դեռևս Արմենիա պետական միավորումը չէր կազմավորվել, հետևաբար, Արմենոսի անունից չէ, որ պետք է բխեցնել «Արմենիա» հասկացությունը, որն ավելի ուշ շրջանի (մոտ Ք. ա. VII–VI դդ.) երևույթ է: Առասպելի հեղինակները վերոհիշյալ երկու հույն գորավարներն են¹³: Վերջիններս մի առիթով այցելելով Հայաստան՝ ուշադրություն են դարձնում Հայաստանի և իրենց հայրենի Թեսալիայի որոշ տեղանունների համահնչունության ու կենցաղային նմանություններին և հանգում այն եզրակացության, որ հայերն ունեն թեսալական ծագում: Նրանք փորձում են նաև բացատրել հայերի «արմեն» անվանումը և կամայականորեն այն կապում են արգոնավորդ Արմենոս Թեսալացու հայտնի անվան հետ: Փաստորեն, Ստրաբոնը առաջինն է, որ գրի է առել Արմենիա անվան ծագման վերաբերյալ ժամանակին տարածված ավանդությունը:

Պատմիչը թյուր ըմբռնում ունի նաև հայերի, ասորիների ու արաբների ցեղակից ու լեզվակից լինելու մասին. «Հայոց, Ասորիների և Արաբների ժողովուրդը մեծ ցեղակցություն է ցույց տալիս լեզվի, կյանքի և մարմնի նկարագրի կողմից, անշուշտ, որովհետև իրար հարևան են: Հայտնապես Միջագետքում, որ այս երեք ժողովուրդներից է բաղկացած, նմանությունը ավելի շատ է երևում նրանց մեջ: Եթե իսկ կլիմայի պատճառով լինի զգալի տարբերություն հյուսիսայինների և հարավայինների միջև, և սրանց ու միջին սահմանի բնակիչների միջև, այնուամենայնիվ ընդհանուր հատկությունները գերակշռում են: Ասորեստանցիք և Արիացիք էլ թե՛ այս ժողովուրդների և թե՛ իրար հետ մեծ նմանություն ունին: Այդ ժողովուրդների անվանակոչությունը ենթադրել է տալիս նաև իրար հետ նմանություն: Այն ժողովուրդները, որոնց մենք Ասորի ենք կոչում, իրենք Ասորիները [հայ և] Արամայեցի են կոչում. սրան նման է Հայոց, Արաբների և Երեմբների անունը: Երեմբ էին կոչում հին Հույները Արաբներին, ինչպես որ բառի ստուգաբանությունից էլ իմացվում է» [գիրք I, II, 34]:

Ստրաբոնը խոսում է նաև Մարաստանի՝ «Հայոց, Ասորաց և Պարթևաց թագուհիների հետ կնքված խնամիրության» կապերի մասին:

¹³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, էջ 33:

Հայտնի է, որ մայրական գծով Հայաստանի Երվանդունի թագավորները սերված էին Աքեմենյաններից Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հռոդոգունեի միջոցով, որը Երվանդունի թագավորների նախնի՝ սատրապ Երվանդի կինն էր¹⁴: Պատմիչն Երվանդունիներին սերված էր համարում Դարեհ Ա-ի զինակիցներից մեկից՝ Հիդարնեսից [գիրք XI, XIV, 15]: Մարաստանի մասին խոսելիս ուղղակի ասում է. «Մարերը և հայերը ցեղակից են» [գիրք XI, XIV, 15]:

Իր երկում Ստրաբոնը զգալի տեղ է հատկացնում հայերի հարևանությամբ ապրող ժողովուրդներին: Այսպես, գովում է ադվանների գեղեցկությունը, նկարագրում նրանց պարզ ու նահապետական վիճակը. «...չափ ու կշիռ չունեն և հարյուրից ավել հաշվել չգիտեն, սակայն պատերազմում էին հետևակ և ձիավոր, թե թեթևազեն և թե զրահավորված, ինչպես հայերը»: Վրացիների մասին էլ գրում է, թե «վրաց դաշտում բնակվող ժողովուրդը ... հագնվում է հայ և մարական ձևով, իսկ լեռնաբնակները, որոնք ավելի բազմաթիվ և պատերազմասեր են, ապրում է սկյութացոց և սարմատացոց կարգերով, ինչպես որ նրանց սահմանակից և ցեղակից են» [գիրք XI, III, 2-3]:

Ժողովրդագրական ակնարկներ

Ստրաբոնի երկում կան նաև ժողովրդագրական ուշագրավ տեղեկություններ, ինչպես, օրինակ, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հիմնադրման և Տիգրան Մեծի կողմից հունական 12 քաղաքների ավերման ու այդ քաղաքներում օտար բնակչության վերաբնակեցման մասին: Տիգրան Մեծի և նրա կատարած նվաճումների վերաբերյալ պատմիչը հաղորդում է փաստական ուշագրավ տվյալներ. «Արտաշեսի շառավիղն էր Տիգրան, որ ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը (այն որ հարակից է Մարաստանի, Ադվանից և Վրաց՝ մինչև Կողքիս և Եվսինյան Կապարովկիա), իսկ Ջարեհի շառավիղն էր Արտանես Ծովագին, որ ուներ հարավային և մանավանդ հարավ-արևմտյան մասը: Ոչնչացվելով Տիգրանի ձեռքով՝ այս վերջինը ամբողջ երկրին տեր դարձավ: Սակայն ինքն էլ շատ փոփոխական բախտ ունեցավ. սկզբում պատանդ էր պարթևների մոտ, հետո նրանցից ձեռք բերավ գահը, իբր գրավ տալով Հայաստանից 70 հովիտ. ավելի գորանալով՝ հետ առավ այդ ամբողջ գավառները և ավերեց նրանց երկիրը, հատկապես Նինվեի և Արբելայի շուրջը: Հնազանդեցրեց նաև Ասորպատենը և Գորդիենեն, նրանց հետ նաև մնացյալ Միջագետքը: Բացի սրանից, անցնելով Եփրատը, զենքի ուժով գրավեց Ասորիքը և Փյունիկեն: Այս բոլորով

¹⁴ Стéу Г. X. Саркисян. Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин. М., 1960, с. 42.

հզորացած՝ Ուլիբերիայի մոտ կառուցեց մի քաղաք՝ այս տեղի և Եփրատի կամուրջի միջև, որ կոչեց Տիգրանակերտ, և ավերելով 12 հունական քաղաքներ, նրանց բնակիչներին այնտեղ հավաքեց ...» [գիրք XI, XIV, 15]:

Ստրաբոնը հաղորդում ունի նաև Արտաշատ և Տիգրանակերտ քաղաքների հիմնադրման և բնակեցման մասին [գիրք XI, XIV, 15]: Դրանց բնակեցումը կազմակերպվում էր, այսպես կոչված, «սինոլիստոսի», այն է՝ համաբնակեցման միջոցով, որն ընդունված էր ողջ հելլենիստական աշխարհում՝ որպես հիմնադրվող քաղաքների շենացման հիմնական եղանակ: Նոր քաղաքին իրենց բնակչության մի մասն էին հանձնում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչությունը բերվում էր բավական հեռու տեղերից: Հայաստանում, տեղական քաղաքային բնակչության սղության պայմաններում, օտարերկրյա քաղաքային բնակչության ներգրավումը մեծ չափերի պիտի հասներ: Այն, հավանաբար, իր դերն է խաղացել արդեն Արտաշատի «սինոլիստոսի» ժամանակ [գիրք XI, XIV, 6]¹⁵: Իսկ այն, որ Տիգրանակերտի բնակչության մեծ մասը բաղկացած էր վերաբնակեցված օտարերկրացիներից, հանրահայտ փաստ է՝ վկայված հունահռոմեական պատմիչների կողմից:

Մեծ Հայքը, լինելով Հին աշխարհի երրորդ մեծ պետությունը, Ստրաբոնի հավաստմամբ, տարբերվում էր Հռոմից ու Պարթևստանից նրանով, որ մեր հայրենիքը Ք. ա. I դարում ներկայացնում էր միաձույլ մի էթնիկ թագավորություն: Այն բնակեցված էր մեկ ժողովրդով, որը խոսում էր մի լեզվով, դա հայ, «միալեզու» ժողովուրդն էր [գիրք XI, XIV, 5]:

Հին հայերի տնտեսական կենցաղը

Ստրաբոնը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հայերի տնտեսական զբաղմունքների մասին: Ըստ նրա՝ Հայաստանն իր բարեխառն կլիմայական պայմաններով ամեն տեսակ բարիքների երկիր է, որտեղ ժողովուրդը առավելապես երկրագործությամբ է զբաղվում:

Պատմագիրն իր աշխատության մեջ ակնարկային նկարագրություն է թողել տեղական վարող գործիքի՝ արորի մասին: Ժամանակի արորն ունեցել է բնականից ծոված ծառի ճյուղի տեսք, որի ծայրը հայերն անվանում էին «կեռ» և որի վրա հազցվում էր երկաթե խոփիկ, իսկ վերին ճյուղը կոթի՝ «մաճի» դեր էր կատարում: Հետագայում Արցախում

¹⁵ Տե՛ս Ս. Կրկյաշարյան. Սինոլիստոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում. – ՊԲՀ, 1964, - 1, էջ 111:

«կեռ», «կրո» տերմինը տարածվեց նաև սովորական արորի վրա¹⁶: Ստրաբոնն ունի նաև աղվանական արորի նկարագրությունը. «...աղվանական արորը երկաթե խոփիկ չուներ և կազմված էր ամբողջությամբ փայտից» [գիրք XI, XIV, 4-5]:

Երկրագործություն: Այգեգործություն

Ըստ Ստրաբոնի՝ Հայաստանում այգեգործությունն ու գինեգործությունը եղել են բավականաչափ զարգացած: Նա, խոսելով Միջագետքի, Մարաստանի, Հայաստանի, Պարսկաստանի և Կարմանի մասին, հիշատակում է. «Այս երկրներից յուրաքանչյուրը մեծավ մասամբ այգեջատ և գինեվետ է» [գիրք XII, I, 58], «Կասպյան դռներից ներքև՝ ցածր հողեր և ձորեր կան, որոնք շատ փարթամ և ամենաբեր են, բացի ձիթենուց: Տեղ-տեղ ձիթենի էլ է աճում, բայց պարարտ չէ և չոր է» [գիրք XI, XIII, 7]: Պատմական Կորդոքն էլ ներկայացնում է որպես արոտավետ և այնպես բարեբեր, որ սնուցանում է նաև մշտադալար ծառեր ու համեմունք, ինչպես ամռանը [գիրք XVI, I, 24]:

Պատմիչը ուշադրություն է դարձրել նաև Հայաստանի բերրիության վրա: Նա վկայում է, թե «Հայաստանի ներսում կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի այգին հեշտությամբ չի աճում, բայց կան նաև շատ հովիտներ, ոմանք չափավոր, ոմանք էլ շատ բերրի, ինչպես Արաքսենի դաշտը (Արարատյան դաշտը), որով Արաքս գետն է հոսում (արևելք) մինչև Աղվանքի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը: Արաքսենի դաշտի հետ նաև Շակաշենը՝ սահմանակից Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը: Ամբողջ այս երկիրը (նկատի ունի Կուր գետի աջափնյա շրջանը) առատ է հացահատիկներով, պտղատու այգիներով և մշտադալար ծառերով. կա նաև ձիթենի» [գիրք XI, XIV, 4]: Մի այլ տեղ, անդրադառնալով սակերի (շակերի) արշավանքներին, գրում է, որ «Հայաստանում նրանք տիրացել են լավագույն հողերին, որոնց սովել են իրենց անունը՝ Շակաշեն» [գիրք XI, VIII, 4]:

Այգեգործության վերաբերյալ ուշագրավ են Ստրաբոնի հետևյալ հավաստումները. Հայկական Միջագետքը համարում է այգեջատ և գինեվետ երկիր, Մելիտինեն դիտում է իբրև ամբողջապես բերքատու ծառերով ծածկված երկրամաս, որտեղ պատրաստվում էր ձեթ և մոնարիտ կոչված գինի, որը հունական գինիների մրցակիցն էր [գիրք XII, II, 1]: Հայաստանը համարում է խաղողի, թզի, ցորենի ու մեղրի երկիր, ինչպիսին Վրաստանն և Մարաստանն էին: «Ասում են, թե մի որթատունկը

¹⁶ С. Т. Еремян. Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении.— *Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 23:*

տալիս է մի մետրետ (39 լիտր) գինի, մի թզենին 60 մեդինոս (հին հունական չափ, որ պարունակում է 51,84 լիտր, 60 մեդինոսը՝ 3110 լիտր) թուզ, իսկ հասկից ընկած մի ցորենը նորից է բուսնում, մեղուները ծառերի մեջ փեթակ են շինում, և մեղրը տերևներից հոսում է: Նույնպես լինում է Մատիանում՝ Մարաստան և Շակաշենում և Արաքսենում՝ Հայաստան: Բայց այդ տեղերում այնքան զարմանալի չէ այդ, որովհետև ավելի հարավ են, քան Վրկանիան, և մյուս երկրներից տարբերվում են չափավոր բարեխառնությամբ» [գիրք II, I, 14, գիրք XI, VII, 2]:

Աշխարհագիր պատմիչը, խոսելով Կուր և Արաքս գետերի ջրաբքի լինելու, ոռոգող հասկությունների մասին, գրում է՝ «Այս երկրի (Վրաստան) և Հայաստանի մեջտեղով հոսելով (խոսքը Կուր գետի մասին է) անցնում է հույժ մարդաշատ դաշտավայրերով», ապա ավելացնում. «Վրաց դաշտում բնակվող ժողովուրդը [նույնպես] լավ երկրագործ է և խաղաղասեր» [գիրք XI, III, 2-3]:

Անասնապահություն: Զիաբուծություն

Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ հայերի տնտեսության երկրորդ ճյուղը եղել է անասնապահությունը: Նա վկայում է, թե «Հայաստանի գավառներից են նաև Փավենե (գուցե՝ Սյունիքը), Կոմիսենե (Փոքր Հայքին սահմանակից գավառ) և Որքիստենե (հին հայկական գավառ), ուր բուծում էին մեծաքանակ պատերազմական ձիեր ...» [գիրք XI, XIV, 4]: Ապա տեղեկացնում է, որ Հայաստանում բուծում էին «Նեսեական» կոչվող հատուկ ցեղի ձիեր՝ տարեկան 20 հազար մտրուկ՝ պարսից թագավորին որպես տուրք տալու համար: Պատմիչը հիշատակում է նաև ձիաբուծության նպատակալաց, ինտենսիվ զարգացմանը նպաստող ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում. Հայաստանը «շատ հարուստ է ձիաբուծական արոտներով, որոնք Մարականներից վատ չեն, այնպես որ Նեսեական ձիերը այնտեղից էլ էին բերում, որ գործ էին ածում Պարսից թագավորները, և Հայաստանի սատրապը Պարսից թագավորին ուղարկում էր տարեկան 20.000 քուռակ՝ Միհրական տոների համար» [գիրք XI, XIV, 9]¹⁷: Ստրաբոնի հավաստմամբ՝ «Արտավազդը Անտոնիոսին, բացի մյուս ձիավորներից՝ 6000 զրահապատ ձիավորների զորահանդես արավ, երբ նրա հետ Մարաստան արշավեց: Այսպիսի հեծելազոր ոչ միայն Մարերն ու Հայերն են սիրում, այլև Ադվանները. նրանք էլ ունենին զրահավորված ձիեր» [գիրք XI, XIV, 9]:

Ռազմական նպատակների և արքունական շքահանդեսների

¹⁷ Արևելքի մի շարք ժողովուրդներ ձին համարում էին Արև աստծու սրբազան անասունը:

կազմակերպումից բացի՝ ձին որպես փոխադրամիջոց էր ծառայում հատկապես բարձր խավի համար:

Հնուց ի վեր Հայաստանը հայտնի է եղել որպես լավագույն տոհմական ձիերի հայրենիք: Տոհմական ձիաբուծությամբ լայնորեն զբաղվելու մասին է վկայում Ստրաբոնը: «Հայաստանը, ինչպես ասվեց վերը, ձիաբուծության համար հատկապես հարուստ է արոտներով: Կա մի մարգագետին ... որի մեջ՝ ասում են թե 50.000 զամբիկ էր արածում Պարսից իշխանության ժամանակ: Ասում են նաև, թե այս երամակները արքայական էին, և այն Նեսեական ձիերը, որ Պարսից թագավորները գործ էին ածում նրանց ազնվության և մեծության պատճառով, դուրս էին գալիս այդ երամակներից և կամ Հայաստանից: Սրանք առանձին ձև ունեին և ինչպես այժմ Պարթևական կոչված ձիերը, տարբեր են Հունական և մեզ մոտ եղած այլ տեսակի ձիերից» [գիրք XI, XIII, 7]: Բացի այդ, հայկական նծույզները թեև պարսկականից փոքր են, սակայն չափազանց ուժեղ են և ծառայում են որպես հիմնական փոխադրամիջոց:

Արհեստագործություն

Իր երկում Ստրաբոնն ակնարկներ ունի նաև Հայաստանի արհեստագործության վերաբերյալ: Նրա հաղորդման համաձայն՝ Հայաստանից պարսկական արքունիքին էին ուղարկվում ոչ միայն ձիեր, այլև թանկագին մետաղից պատրաստված բարձրարվեստ անոթներ [գիրք XI, XIV, 9]: Երկրի շինարարական հմտություններին անդրադառնալով՝ գրում է, թե «կորդվացիները լավ ճարտարապետներ էին և պաշարողական գործի մեջ հմուտ» [գիրք XVI, I, 24]: Ապա հավելում է, որ հայոց արքա Տիգրան Մեծը պատերազմների ժամանակ պաշարողական ռազմարվեստում օգտագործում էր կորդվացիների հմտությունը:

Ըստ պատմիչի հիշատակության՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասում ապրում էր խալիբ անունով մի ժողովուրդ, որը հռչակված էր իբրև վարժ ու փորձված երկաթագործ ցեղ: Հին հույները «խալիպ» էին անվանում պողպատը՝ մշակված երկաթի ամենաբարձր տեսակն ու ամենադժվար դարբնումի արգասիքը: Բնորոշ է, որ «խալիբ» բառը մետաղագործության առնչությամբ մինչև օրս էլ պահպանվել է հայ և հարևան ժողովուրդների բարբառներում. խալիբ է կոչվում այն կաղապարը, որի մեջ ձուլվում է մետաղը և իր վերջնական ձևը ստանում¹⁸:

Առևտուր, փոխանակություն, չափ ու կշիռ

¹⁸ Տե՛ս Խ. Ս ա մ ու է լ Ղ ա ն. Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. II, էջ 14, ծանոթ. 14:

Ստրաբոնի երկից տեղեկանում ենք Հայաստանի և Մարաստանի միջով հնդկական ու բարեկական ապրանքների՝ ուղտերով կատարվող առևտրի և «ոսկեհուռ զգեստներ» կրելու մասին [գիրք XI, V, 8]: Խոսելով տաճարային կենտրոնների մասին՝ նշում է, որ դրանք հաճախ նմանակում են քաղաքներին նաև իրենց արտաքին տեսքով, արհեստագործական ու առևտրական նշանակությամբ¹⁹: Այսպես, պոնտական Գոմանան համեմատելով հունական Կորնթոս քաղաքի հետ, նշում է, որ այն Հայաստանից եկած վաճառականների հայտնի վաճառատեղին էր [գիրք XII, 3, 36]: Ուշագրավն այն է, որ եթե Հերոդոտոսի ժամանակ Հայաստանի և Բարեկոնի միջև կատարվող առևտրի միջնորդները ասորեստանցի առևտրականներն էին, ապա Ստրաբոնի ժամանակ «Հայաստանից եկողները» հայերն էին, որոնք անմիջականորեն զբաղված էին առևտրով: Նշանակում է, որ քաղաքական անկախություն ձեռք բերելուց և Արտաշեսյան հայկական պետականության ամրապնդումից հետո երկրի տնտեսական կյանքում լուրջ տեղաշարժեր էին կատարվել: Անկասկած, ուշ հելլենիստական շրջանում հայերը ևս նշանակալից դեր էին խաղում Մերձավոր Արևելքի առևտրական կյանքում: Հայ առևտրականները զբաղվում էին ոչ միայն տարանցիկ, այլև իրենց հայրենական արտադրության՝ գյուղատնտեսական և արհեստագործական ապրանքների առևտրով: Հայաստանում մշակվող խաղողի առատ բերքի և ընտիր գինու մասին մեկ անգամ չէ, որ խոսում է Ստրաբոնը: Հայաստանից Եփրատ գետի վրայով կարասների մեջ գինու փոխադրումը, որը նկարագրում է Հերոդոտոսը, վկայում է Հայաստանում դեռ շատ վաղուց կավագործության զարգացած լինելու մասին: Կավե մեծ կարասները օգտագործվում էին ոչ միայն գինի փոխադրելու, այլև այն մեծ քանակությամբ պահեստավորելու համար: Հիշատակենք Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված տեղական արտադրության կարասները, որոնց տարողությունը հաճախ հասնում էր 800-ից 1200 լիտրի²⁰: Հին Հայաստանում շատ է զարգացած եղել նաև ձիաբուծությունը: Հավանական է, որ ձիերի մի մասը արտահանվելու և վաճառվելու էր Հայաստանին հարևան, մինչև իսկ նաև հեռավոր երկրներում: Աստվածաշնչում կա հետաքրքիր վկայություն այն մասին, որ Հայաստանից բերված ձիերը վաճառվում էին փյունիկյան վաճառաչահ քաղաքներում. «Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելոք և ջորւովք լցին զվաճառս քոյ»²¹: Հայաստանում Ստրաբոնի հիշատակած ոսկու հանքերի և սանդիքս կոչված հայ-

¹⁹ Տե՛ս նաև Ս. Կրկյաշարյան. Դիտողություններ Հին Հայաստանի տաճարային քաղաքների առաջացման մասին. – «Տեղեկագիր» ՀՄՄՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1963, - 9, էջ 65:

²⁰ Б. Б. П и о т р о в с к и й. Ванское царство. М., 1959, с. 145.

²¹ Եզեկիել, ԲԷ, 14:

կական ներկի [գիրք XI, XIV, 9] առկայությունն ու մետաղյա իրերի արտադրանքը ևս ենթակա էր արտահանման:

Ստրաբոնը անդրադառնում է նաև չափ ու կշռի միավորներին. տարածության չափի միավոր է նշում ստադիոնը, որը հավասար է 177 (այլ աղբյուրներում՝ 185) մետրի և սքոյնոսը (բառացի նշանակում է «չվան»), որն էլ հավասար է 40 ստադիոնի:

Երկում կարդում ենք, որ «Բակտրիան գտնվում է շատ ավելի հյուսիս, քան Գասպից կամ Վրկանաց ծովի բերանը, որ Գասպից ծովի խորքից և Հայկական ու Մարական լեռներից շուրջ 6000 ստադիոն հեռու է» [գիրք II, I, 17]: Մի այլ առիթով էլ՝ գրում է, թե «Երատոսթենեսի ասելով՝ Բաբելոնից մինչև Հայաստանի լեռները 2100 ստադիոն է...» [գիրք II, I, 21]:

Իբրև ծանրության չափ նշվում է մետրետը և մեդիոնսը (1 մետրետը հավասար է 39 լիտր տարողության, իսկ մեկ մեդիոնսը՝ 51,84 լիտրի): Աշխարհագիրը, խոսելով Հայաստանի հարստության և գործության մասին գրում է, թե «փոքր նշան չէ այն, որ Պոմպեոսը Տիգրանին (Արտավազդի հորը) նշանակած լինելով 6000 տաղանդ (1 տաղանդը = 30,3 կգ) արծաթ տուրք, իսկույն ևեթ գործին բաշխեց յուրաքանչյուր զինվորին 50 դրախմի, հարյուրապետներին 1000-ական, հեծելագործի պետերին և հազարապետներին մի մի տաղանդ» [գիրք XI, XIV, 10]:

Ժողովրդական փոխադրամիջոցներ և կապի միջոցներ

Ստրաբոնը հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ է հաղորդում կովկասյան լեռնագագաթների անանցանելիության մասին՝ նկարագրելով, թե տեղացիները ինչպես էին բարձրանում և իջնում դրանք. «Գովկասի գագաթները ձմեռը անանցանելի են. ամառը բարձրանում են՝ հազած եզան անաղաղ (անձայն) կաշուց կոշիկներ, տակին սուր գամերով, թմբուկի կաշիի պես լայն, ձյան և սառույցի պատճառով. իջնելու ժամանակ նստում են կաշու վրա՝ իրենց բեռներով և ցած սահում»: Այսպես նշվում է, որ անանցանելի լեռնային գագաթներ հաղթահարելու նույն ձևը կիրառվում էր նաև Մասիոս լեռան վրա՝ Հայաստանում: Այստեղ կրունկների տակ դնում են նաև փայտե անվակներ՝ տակին սուր գամերով [գիրք XI, V, 6]:

Պատմիչը կարևոր նորություններ է հաղորդում կապի հնավանդ միջոցների մասին: Հայտնի է, որ բնակավայրերում և ռազմական ամրություններում աշտարակներ էին կառուցվում, կառույցների վրա դիտարաններ ստեղծվում: Անասնապահների համար դիտակետ էին բնական բարձունքները: Տեսողական ազդանշաններ էին կրակը, ծուխը, ձեռքերի շարժումները, ծառերի ու ժայռերի վրա պայմանական նշաններ գծելը, քարերին պայմանական դիրք տալը, ձողեր բարձրացնելը: Անձանոթին կամ մոլորվողին ճիշտ ուղի ցույց տալու, օգնություն հայցելու վերաբերյալ հնագույն տեղեկություններից մեկը կարելի է համարել Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունը. «Խորձյա (Խորզենե) և Գամբիսենե՝ Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառներն են և շատ ձիւնառատ, որովհետև մոտ են Գովկասյան լեռներին և Վրաստանին ու Գողթիսին: Այնպես որ, ասում են, թե հաճախ լեռնանցքներում ու կիրճերում ամբողջ կա-

րավաններ ձյան տակ են մնում բուքի ժամանակ» [գիրք XI, XIV, 4]: «Այսպիսի վտանգների համար, – գրում է Ստրաբոնը, – նրանք ունենում են ձողեր, որ բարձրացնում են վերև շունչի անցք բանալու և նշան տալու համար անցորդներին, որպեսզի օգնության հասնեին, ձյան տակից հանեին ու ազատեին» [գիրք XI, XIV, 4]:

Տարագ և ազանելիք

Ստրաբոնը հայերի ծագման թեսալական վարկածն առաջ է քաշում նաև հայկական և թեսալական զգեստավորման նույնականացման հանգամանքը նկատի ունենալով. «Ասում են, թե Հայոց զգեստը թեսալական է, ինչպես այն երկար վերարկուները, որ ողբերգությանց մեջ թեսալական են կոչում և գոտիով կապում են կրծքի վրա և այն շորերը, որ ողբերգակները օրինակել են թեսալացիներից: Նրանք վերցրել են այս հավելյալ զարդը, որ թեսալացիք հագնում էին լայն-լայն, և իրավամբ, որովհետև, ամբողջ Հունաստանի ամենից հյուսիսային և ամենից ցուրտ վայրերն էին բնակվում, դերասանների համար ամենից ավելի վայելուչ էր ներկայացումների մեջ երևալ այնպիսի դերասանական հարդարանքով» [գիրք XI, XIV, 12]: Իհարկե, հունական կամ արևմտահայկական զգեստի որոշ նմանություն, կամ սահմանակից շրջաններում դրա որոշ տեսակների փոխառության հնարավորությունը չի բացառվում: Ըստ Վ. Բդոյանի՝ XIX դարում Բարձր Հայքում և Հունաստանի որոշ շրջաններում նկատվում էին կանանց շրջազգեստների ու գոգնոցների նմանություններ²², որոնք հաստատում են մեր ասածի հավանականությունը: Մակայն ամբողջ Հայաստանի մասշտաբով զգեստները թեսալական համարելու ստրաբոնյան վարկածը միանգամայն անընդունելի է: Չէ՞ որ մինչև XX դարի սկիզբը Հայաստանի ազգագրական բոլոր շրջաններում, թեկուզ հենց այն տարածքներում, ուր բնակվել են արմենները, հայկական տարազն ունեցել է ձևային տարբեր հատկանիշներ: Իսկ եթե Ստրաբոնի խոսքը վերաբերում է լոկ արմեններին, այստեղ արդեն գործ ունենք հենց այդ ցեղային միությանը բնորոշ զգեստի հետ²³:

Ինչպես վերև ասվեց, պատմագիրն ուշագրավ տեղեկություններ է թողել նաև Հայաստանում ու հարևան երկրներում գործածվող այնպիսի կոշիկների մասին, որոնց ներբանները սուր-սուր գամեր ունեին: Ճանապարհորդները այդ կոշիկներով դուրսդուրալիս հաղթահարում էին լեռնային ճանապարհների սառցապատ հատվածները: Նրանք, ինչպես երևում է, լեռնագնացների մարզակոշիկներ հիշեցնող ոտնամաններ են եղել: Ստրաբոնը վկայում է նաև հայերի մեջ «եզան անաղաղ կաշուց կոշիկների (տրեխների – Ռ. Ն.)»՝ որպես ազանելիք օգտագործելու մասին:

Մեկ այլ առիթով հայկական տարազը նմանեցվում է նաև մարականին: Վրացականի մասին խոսելիս գրում է. «Վրաց դաշտում բնակվող ժողովուրդը լավ երկրագործ է և խաղաղասեր. հագնվում է հայ և մարական ձևով, իսկ լեռ-

²² Տե՛ս Վ. Բդոյանի. Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 96–97:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

նաբնակները, որոնք ավելի բազմաթիվ և պատերազմասեր են ապրում են սկյութացոց և սարմատացոց կարգերով, ինչպես որ նրանց սահմանակից և ցեղակից են» [գիրք XI, III, 2–3]:

Արմենները, որպես մարերի հարևան, դաշնակից կամ իշխանությանը ենթակա, տարազային ձևերով որոշ նմանություն ունեին: Ստրաբոնը այդ մասին գրում է. «Շատ բաներում մարերի և հայերի սովորությունները նման են, որովհետև աշխարհներն էլ նմանվում են միմյանց ... Ըստ այդմ այժմ պարսկական կոչված երկար զգեստը և նետաձգության և ձիավարության տենչը, թագավորների շուքն ու պերճությունը և հպատակների աստվածաշուք մեծարանքը մարերից են անցել պարսիկներին: Այսպես, հագուստեղենի մեծագույն մասը հայտնապես, ինչպես ապարոշը (տիարա), խույրը (կիտարիս), թաղիքե գլխարկը (պիլոս), երկար թներով վերարկուները և լայն տաբատները, որոնք ցուրտ և հյուսիսային երկրներին հարմար զգեստներ են» [գիրք XI, XIII, 9–10]: Ապա տարազային փոխձեռքբերումները նկատի ունենալով՝ շարունակում է. «Մակայն նվաճյալների սովորությունները այնպես փառավոր և արքայական շքեղության հարմար թվեցան նվաճողներին, որ իրենց հասարակ և անզարդ շորերի փոխարեն՝ վերցրին այդ կանացի շորերը և ծածկոցներով ծածկվեցին» [գիրք XI, XIII, 9–10]: Մեկ այլ տեղում ուղղակի գրում է՝ «Մարերը և հայերը ցեղակից են (որովհետև հագնվում են գրեթե միանման) ...», իսկ աղվանների մասին խոսելիս նշում է, թե վերջիններս «և՛ թեթևազեն են, և՛ զրահավորված, ինչպես հայերը» [գիրք XI, IV, 4–5]:

Ակնարկ հայերի պաշտամունքի վերաբերյալ

Ստրաբոնը բացառիկ հաղորդում ունի Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վերաբերյալ: Հայտնի է, որ նրան նվիրված տոնական արարողակարգերը կատարվում էին տարին երեք անգամ. ապրիլին, երբ նախապատրաստվում էին երկրագործական աշխատանքները և սկսվում էր վարուցանքը, ապա հուլիսի կեսերին՝ Վարդավառին՝ ջրային տարերքի տոնին, և օգոստոսի 21-ին՝ Նավասարդին, երբ սկսվում էր բերքահավաքը²⁴:

Անահիտը պտղաբերության, արգասավորության, մայրության, Լուսնի, Հայաստան երկրի հովանավորող աստվածուհին էր, որի պատվին կառուցում էին տաճարներ, որտեղ զոհաբերում էին երինջներ, որոնց ճակատները ջահաձև խարանձում էին, որպեսզի ճանաչելի լինեին: Տոներին քրմապետը ծիսական ձևով հայտնվում ու առաջնորդում էր քրմերի և ուխտավորների մեծ զանգվածները: Անահիտի արձանը պտտում էին մեհյանի շուրջ, երգում ու աղոթում էին: Ապա սկսում էին պարահանդեսները, որոնց հետևում էին ազնվական դասերի անձնատրության ծեսերը՝ կուսությունն աստվածուհուն նվիրաբերելու սովորությունները: «Արդ պարսից բոլոր սրբավայրերը,– գրում է Ստրաբոնը,– պաշտում էին նաև մարերը և հայերը. բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվամբ տաճարներ են կանգնեցված և հասկապես Եկեղիքում: Նվիրաբերում են այդ տեղերում ստրուկներ և ստրկուհիներ» [գիրք XI, XIV, 16]: Հայտնի է, որ դիցու-

²⁴ Տե՛ս Վ. Բդոյան. Հայ ազգագրություն, էջ 219:

հու անունով Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահտական. այդ փաստը հիշատակում են ինչպես անտիկ, այնպես էլ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ տեղեկություններ են պահպանվել մի շարք այլ տաճարների մասին ևս, որոնք Անահիտի տաճարի նման հիմնվում են հելլենիստական կամ նույնիսկ շատ ավելի վաղ շրջանից²⁵:

Ստրաբոնը Փոքր Ասիայի՝ Հայաստանին սահմանամերձ գոտու մի շարք տաճարներ է նկարագրում Պոնտական Կոմանայում, Կապադովկայի Կոմանայում, Զելայում և մի շարք այլ վայրերում: Հիշատակում է տաճարների քրմական խմբերը, տաճարային լայնատարած հողերը, նրանց վրա աշխատող հազարավոր հիերոդոլներին՝ տաճարային ստրուկներին [գիրք XII, III, 36, 37]: Այսպես, Կապադովկիական Կոմանայի մասին կարդում ենք. «Քուրմը տաճարի ղեկավարն է և տաճարային ստրուկների տերը. իմ այցելության ժամանակ դրանցից կային 6000-ից ավելի տղամարդ և կին: Տաճարին է պատկանում մի մեծ հողամաս, որի եկամուտներից օգտվում է քուրմը: Եր նշանակությամբ նա Կապադովկիայում, թագավորից հետո, երկրորդ դեմքն է: Սովորաբար քրմերը պատկանել են նույն տոհմին, ինչ որ թագավորները» [գիրք XII, III, 37]: Այստեղ ամեն ինչ հիշեցնում է Խորենացու նկարագրած Հայաստանի գլխավոր սրբավայր հանդիսացող Բագարանը՝ իր բազմաթիվ «ծառա»-ներով և քրմապետով: Վերջինս թագավորի հարազատ եղբայրն էր²⁶:

Կրկին անդրադառնանք Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի վերաբերյալ Ստրաբոնի վկայություններին: Ազնվական դասի աղջիկների՝ Անահիտ աստվածուհուն անձնատրության ծեսերին անդրադառնալիս, գրում է. «Այս բոլորը զարմանալի չէ, այլ այն, որ ժողովրդի ամենանշանավոր մարդիկ իրենց կույս աղջիկներին նվիրաբերում են աստվածուհուն, և նրանք ըստ օրինի երկար ժամանակ պոռնկում են աստվածուհու համար, որից հետո ամուսնանում են, և ոչ ոք անվայել չի համարում կենակցել նրանց հետ» [գիրք XI, XIV, 16]: Ակներն է, որ բարձրաշխարհիկ օրիորդների կրոնական այս հետերիզմը, որ կապված էր Անահիտի պաշտամունքի հետ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր: Պատմիչի այս վկայությունները ոչ միայն եզակի են, այլև այլ աղբյուրներում Անահիտին նվիրված վկայություններին հակասող: Հայ պատմիչների գործերում անձնատրության այդ սովորությունը չենք գտնում, կան միայն նման երևույթների վարագուրված ակնարկներ: Հայ մատենագրության մեջ Անահիտը հայտնի է «Մեծ մայր», «Մեծ տիկին», «Հայոց աշխարհի բարերար» և այլ տիտղոսներով: Քրիստոնեության ընդունումով՝ Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը անցավ Մարիամ աստվածամորը, հետևաբար, նրան կրոնական հետերիզմ վերագրելը սրբապղծություն էր:

Կ. Մելիք-Փաշայանի համոզմամբ՝ կրոնական այս հետերիզմը սերտ ադերսներ ունի պտղաբերության ու ծննդաբերության հետ և պատահական չէ, որ այն տեղի էր ունենում հատկապես մայր աստվածներին՝ Անահիտին, Բշ-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 219–220:

²⁶ Տե՛ս Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, աշխատությամբ՝ Մ. Աբեղյան և Ս. Հարությունյան, Տիֆլիս, 1913, գիրք երկրորդ, գլուխ ԽԸ, էջ 175, գլուխ ԾԳ, էջ 183:

տարին, Կիրելլային նվիրված տաճարների շուրջը²⁷: Այստեղ երեխա չունեցող կանայք օտար տղամարդկանցից հղիանալիս այդ ունակությունը վերագրում էին Անահիտին²⁸: Վերոհիշյալ սովորությունների վերապրուկները պահպանվել են մինչև XIX դարի վերջերը, որոնք ապացուցում են հետերիզմի աղերսը ծննդաբերության հետ²⁹: Գիտնականի կարծիքով՝ Անահիտի պաշտամունքին առնչվող կրոնական հետերիզմը ապրել է զարգացման երկու փուլ. սկզբնական շրջանում պարունակել է կուսությունը զոհաբերելու գաղափարը (հավանաբար, տղամարդիկ ևս, ինչպես քրմերը, զոհել են իրենց առնականությունը), իսկ երկրորդ շրջանում հետերիզմը վերափոխվել է՝ աղերսվելով ծննդաբերության և արգասավորության հետ, այսինքն՝ կրոնական ազատ կենսակցությունը կորցնում է իր նախկին բովանդակությունը՝ ստանալով նոր նշանակություն, դառնալով բեղմնավորման միջոց³⁰:

Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Անահիտի մեհյանների շուրջը աղջիկներն ու կանայք ազատ սեռական հարաբերություններ էին ունենում, և ոչ ոք չէր խորշում նրանց հետ ամուսնանալուց. «... բոլորն էլ պոռնկում էին: Այնքան բարեհաճ են վերաբերվում այն հայ կույսերը իրենց սիրահարներին, որ ոչ միայն հյուրընկալություն են ցույց տալիս, այլև տալիս են նրանց նվերներ, հաճախ ավելի շատ, քան թե իրենք են ստանում, ըստ որում մեծահարուստ տներից են և լավ հասույթ ունեն: Բայց ամեն մի պատահական անձի հյուրասիրություն չեն ցույց տալիս, այլ հատկապես իրենց աստիճանի մարդկանց» [գիրք XI, XIV, 16]: Այս մասին գրում է նաև Հերոդոտոսը՝ պատմելով Լյուդիացոց մասին. «Լյուդիայի աղջիկները մինչև ամուսնանալը ազատ սեռական հարաբերություններ էին ունենում անահիտական բնույթ կրող մեհյանների շուրջ ...»: Ըստ նրա՝ նույնանման սովորություններ են ունեցել նաև բաբելոնացիները. «Մակայն բաբելոնացիները ունեն հետևյալ նողկալի սովորությունը. ամեն մի տեղացի կին պարտավոր է իր կյանքում մի անգամ Ափրոդիտեի տաճարում օտարերկրացու հետ կենակցել ... նման սովորություն գոյություն ունի նաև Կիպրոս կղզու մի քանի վայրերում»³¹:

Այս առումով բացառիկ մի սովորության նկարագրություն ունի Ստրաբոնը: Նա խոսում է սակերի՝ սկյութական ցեղի մի օր ու գիշեր տևող բազոսական (Բազոս՝ գինու և զեխության աստված) տոնի մասին, ըստ որի՝ սակերը այդ օրը «մերկ պարում են բազոսական զեխության մեջ», սովորությամբ, որը հեղինակն անվանում է «Մակյան տոն»: Ըստ պատմիչի՝ այդ տոնն անցնում է պար-

²⁷ Տե՛ս Գ. Մելիք - Փաշայան. Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 48:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 51-52:

²⁹ Օրինակ, Խ. Մամվելյանը գրում է, թե Դարաշամբի Սուրբ Ստեփանոս վանքում կար ստորերկյա անցք: Այդ անցքով ամուլ կանայք իրենց ամուսինների գիտությամբ որևէ օտար մարդու հետ սողալով գնում են ստորգետնյա աղբյուրի մոտ, որտեղ մի փոքր հանգիստ են առնում և սեռական հարաբերություններ ունենում: Հավատում էին, որ վանքի սուրբը բուժում է ամլությունը, և կինը հղիանում է (տե՛ս Խ. Մամվելյան. Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երևան, 1931, էջ 230):

³⁰ Տե՛ս Գ. Մելիք - Փաշայան. նշվ. աշխ., էջ 54-55:

³¹ Տե՛ս Հեբոդոտոս. Պատմություն ինը գրքից, գիրք Ա, թարգմանությունը՝ Ս. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, էջ 80-82:

սիկներին. «... հագնվում են սկյութական ձևով, խմում են միասին և զրգռում են իրար և իրենց խրախճանակից կանանց» [գիրք XI, VIII, 4–5]: Ստրաբոնը նման սովորույթ է արձանագրել նաև Պոնտոսում: «Կոմանան բազմամարդ քաղաք է և Հայաստանից եկած ապրանքների նշանավոր վաճառատեղի: Այստեղ աստվածուհու դուրս գալու ժամանակ [Անահիտի պաշտամունքի օրերին] գալիս հավաքվում են ամեն կողմից՝ քաղաքներից և գյուղերից, մարդիկ և կանայք այս տոնի համար. ուրիշներ ուխտի համար պանդխտում են միշտ այստեղ աստվածուհուն զոհ մատուցանելու համար. ... բազմաթիվ կանայք վաճառում են իրենց մարմինը, ըստ որում մեծ մասամբ հիերոդոլ են»: Այնուհետև Ստրաբոնը հաղորդում է մեկ այլ ուշագրավ վկայություն ևս. «Ձելիտիսը ունի Ջելա քաղաքը, որ շինված է Շամիրամի բարձունքի վրա և ունի Անահիտի մեհյանը, աստվածուհի՝ որին պաշտում են նաև հայերը: Այստեղ սրբագործությունները կատարվում են ավելի հանդիսավոր ծեսով» [գիրք XII, III, 36]:

Ըստ Մելիք-Փաշայանի՝ իզուր են այն գիտնականների ջանքերը, որոնք փորձում են ժխտել կրոնական հետերիզմի գոյությունը անտիկ Հայաստանում, մանավանդ որ նրա առկայության մասին անժխտելի փաստեր կան ոչ միայն Հայաստանում, այլև Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, Հռոմում, Հունաստանում, Պոնտոսում և այլ երկրներում³²:

Ստրաբոնը հետաքրքիր հաղորդում ունի հուղարկավորության հետ կապված ժողովրդական հավատալիքների վերաբերյալ: Նա գրում է. «Եթե դին ճանկում էին գիշատիչ թռչունները, ապա հանգուցյալը երանելի էր համարվում, եթե պատահոտում էին գազանները, ապա՝ նվազ պատվելի, դին անեղծ թողնվելու դեպքում ննջեցյալը դժբախտ էր համարվում» [գիրք XI, 18]:

Ակնարկներ բժշկության վերաբերյալ

«Աշխարհագրության» մեջ ակնարկ կա բժշկության մասին: Հին Հայկական դեղանյութերի շտեմարանում հատուկ տեղ ունենին սնդիկի միացությունները, այդ թվում՝ կարմիր ներկը: Նա վկայում է, որ Հայաստանում «կան նաև հանքեր, այդ թվում այնպիսիք, ուր արդյունահանվում է այսպես կոչված սանդիկը (կարմիր ներկ, սուսը), որը կոչվում է հայկական ներկ և նման է ծիրանին» [գիրք XI, XIV, 9]: Ավանդական հայկական բժշկությունը դարեր շարունակ օգտագործել է սնդիկի միացությունները, մասնավորապես մաշկային հիվանդությունների ժամանակ:

Խոսելով Կապուտան լճի մասին՝ Ստրաբոնը գրում է, այստեղ «ջրի մակերեսին աղը հավաքվում և բյուրեղանում է. այս աղը քոր և անհանգստություն է պատճառում մարմնին, բայց յուղը բուժում է հիվանդությունը, իսկ անուշահամ ջուրը մաքրում է զգեստը, եթե որևէ մեկը սխալմամբ այն լիճն է մտցրել լվանալու համար» [գիրք XI, XIII, 2]:

Այսպիսով, արձանագրենք, որ Ստրաբոնի «Աշխարհագրությունը», ի շարս այլ երկրների, բարձրարժեք ու հավաստի աղբյուր է նաև Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության և հատկապես տնտեսամշակութային

³² Կ. Մելիք-Փաշայան. նշվ. աշխ., էջ 48:

Լյանքի ուսումնասիրության համար: Այն լրջագույն վավերագիր – փաստաթուղթ է, որը ոչ միայն վկայում է հայ ժողովրդի հնագույն ազգ լինելը, այլև հստակ օրինակներով ու փաստերով ներկայացնում է հայկական պետական հզոր միավորման դերը տարածաշրջանում:

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ ГРЕЧЕСКОГО ГЕОГРАФА СТРАБОНА ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

РАФИК НАГАПЕТЯН

Резюме

Греческим географом Страбонам в сочинении «География», состоящем из 17 книг, изложены богатейшие физико-географические, административно-политические сведения о культурно-экономической жизни Армении. Представлены границы Мец Айка, а также расширение и укрепление границ Армении на основе завоеваний царя Арташеса, расцвет политической жизни страны, прирост городского населения за счет пленных из греческих городов («синой–кисмос»). Страбонам впервые обобщены исключительные этнографические сведения об армянах: хозяйственные занятия – земледелие, садоводство, виноделие, коневодство, ремесленные навыки, торговля, мера и вес, народный транспорт и связь; материальная культура – одежда, обувь, культовые проявления древних армян, культ богини Анаит, народная медицина и т. д.

ETHNOGRAPHICAL INFORMATION ABOUT ARMENIA AND THE ARMENIANS BY GREEK GEOGRAPHER STRABO

RAFIK NAHAPETYAN

Summary

Exclusive and wealthy information on the physical and geographical, administrative and political, economic and cultural life of Armenia, is described by Strabo in his 17 books of “Geography”. The frontiers of Greater Armenia are presented, as well as the extension and fortifying of our country’s borders due to King Artashes’s conquests, the nation-forming processes, the prosperity of town life, the growth of urban population owing to “synecism” - that is taking the Greek population as prisoners and moving them to Armenia. It is the first time that Strabo’s unique ethnographical information on the Armenians economic engagement – farming, gardening, wine-making, horse breeding, workmanship skills, trade, weight and measure, public communication and transportation, material culture – national costume and footwear, ancient Armenians’ cult demonstrations, the worship of Goddess Anahit and folk medicine have been wholly offered.